

ЗМІСТОВІ ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ СТРАТЕГІЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ ЮРИСТІВ-МІЖНАРОДНИКІВ В УНІВЕРСИТЕТАХ ФРАНЦІЇ НА ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТТЯХ

CONTENTS FEATURES OF FORMATION OF STRATEGIC COMPETENCE OF FUTURE INTERNATIONAL LAWYERS AT THE UNIVERSITIES OF FRANCE IN PRACTICUMS

Стаття присвячена аналізу змістових особливостей формування стратегічної компетентності майбутніх юристів-міжнародників в університетах Франції в першому та другому освітньому циклах (Licence: L1, L2, L3 та Master: M1 та M2) на практичних заняттях із юридичних дисциплін. Визначено поняття стратегічної компетентності як складника професійної компетентності юристів. Охарактеризовано взаємозв'язок між лекційними курсами і практичними заняттями. Досліджено місце й роль практичних занять у процесі підготовки майбутніх фахівців із міжнародного права та змістові особливості практичних занять з права в системі вищої юридичної освіти Франції. Описано взаємозв'язок між лекційними курсами й практичними заняттями. Основна увага зосереджується на активних методах навчання, що сприяють формуванню стратегічної компетентності студентів юридичних спеціальностей як складника професійної компетенції майбутніх юристів. Визначено основні види практичних занять і специфічні навчальні методи. Проаналізовано типові завдання та вправи, властиві французькій юридичній методології підготовки майбутніх фахівців з права: написання презентаційної картки постанови (fiche d'arrêt), коментаря постанови (commentaire d'arrêt), юридичного есе (dissertation juridique), практичного випадку (cas pratique). Прослідковано еволюцію змісту практичних занять від першого року навчання Licence, L1 до другого року магістратури Master M2. Зроблено висновок, що завдяки наявності організаційних і змістових особливостей, властивих французькій системі юридичної освіти, процес формування стратегічної компетентності в юристів-міжнародників є ефективним і сприяє накопиченню знань і вмінь у зазначеній професійній галузі.

Ключові слова: вища юридична освіта Франції, міжнародне право, стратегічна компетентність, практичні заняття з права.

The article is devoted to the analysis of the substantial features of the formation of strategic competence of future international lawyers at French universities in the first and second educational cycles (Licence: L1, L2, L3 ma Master: M1 M2) in practical classes in legal disciplines. The concept of strategic competence as a component of the professional competence of lawyers is defined. The relationship between the lecture courses and the practical classes is characterized. The place and role of practical training in the process of preparing of future specialists in international law and the substantive features of practical training in law in the French higher education system are determined. The relationship between lecture courses and practical classes is described. The focus is on active teaching methods that help to shape the strategic competency of law students as part of the professional competence of future lawyers. The main types of practical classes and specific teaching methods are identified. Typical tasks and exercises specific to the French legal methodology for training future law professionals are analyzed: resolution presentation card (fiche d'arrêt), commentary on decision (commentaire d'arrêt), legal essay (dissertation juridique), practical case (cas pratique). The evolution of the content of the practical classes from the first year of the License, L1 to the second year of the Master, M2 course is traced. It is concluded that due to the organizational and substantive features inherent in the French legal education system, the process of forming strategic competence in international lawyers is effective and contributes to the accumulation of knowledge and skills in the specified professional field.

Key words: French higher education, strategic competence, international law, France, practicums in law.

УДК 378.147

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-6085/2020/23-2.15>

Писаревська О.В.,
асистент кафедри
французької філології
Львівського національного університету
імені Івана Франка

Постановка проблеми в загальному вигляді.

Уважного ставлення дослідників останнім часом вимагає питання формування стратегічної компетентності майбутніх фахівців у багатьох галузях, серед яких і галузь міжнародного права. Академічна та студентська мобільність, стрімкий розвиток міжнародних контактів і професійних зв'язків зумовлює високі вимоги до професійної компетентності сучасного юриста. Проблема формування стратегічної компетентності в студентів-юристів є цілком на часі, оскільки сформованість цієї компетентності дає їм змогу обирати належні стратегії та застосувати ефективні тактики як у навчальній, так і в майбутній професійній діяльності. Наша дослідницька увага спрямована на

досвід факультетів права французьких університетів, оскільки методологія французької юридичної освіти є специфічною й проявила себе як результативна в підготовці фахівців із міжнародного права. Є підстави вважати, що аналіз методів і практик на французьких правничих факультетах може бути корисним для українських студентів, які планують продовжувати навчання у Франції або брати участь у програмах міжнародних студентських обмінів, навчальних і професійних стажуваннях у закордонних установах та організаціях, а також для вдосконалення навчання в галузі міжнародного права в Україні та впровадження необхідних змін відповідно до вимог ринку праці, що постійно виникають.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Аналіз нормативних, наукових, навчально-методичних джерел засвідчує, що сучасними українськими та зарубіжними вченими здійснено певну кількість досліджень історії, розвитку й сучасного стану університетської освіти Франції, вищої юридичної освіти, компетентнісного підходу у вищій освіті України та Франції й проблем формування компетентностей, зокрема комунікативної та стратегічної. Деякі аспекти проблеми, що досліджується, розглянуто в працях М. Баєна [10], А. Б'єнеми [11], Л. Зязюн [6], О. Бочарової [2], К. Корсака [5]. Реформування французької вищої освіти й основні етапи її розвитку досліджували Б. Вульфсон [3] та Л. Шаповалова [8], Ж. Одюк [9]. Л. Козак [4] та О. Хміль [7] цікавилися особливостями університетської освіти Франції, Г. Ле Бофер [21] – побудовою, управлінням і розвитком професійних компетентностей. У сфері юридичної педагогіки працює команда Л. Кутрона [15], педагогічні аспекти вищої юридичної освіти та процес її глобалізації вивчають А. Де Люже, М.Ф. Лонжу, С. Ларонд Клерак [16] і Б. Дондеро [18], юридичну методологію – М. Брю [12], А. Де Тею, І. Ковальовські, Н. Бертран [17].

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Однак здійснений аналіз сучасних психолого-педагогічних досліджень дав змогу виявити, що питання формування стратегічної компетентності як складника професійної компетентності студентів міжнародного права в університетах Франції та його змістових особливостей залишається відкритим і маловивченим.

Тому **метою статті** є визначення змістових особливостей формування стратегічної компетентності майбутніх юристів-міжнародників в університетах Франції на практичних заняттях із правових дисциплін.

Виклад основного матеріалу. Стратегічна компетентність є інтеграційним явищем і полягає в здатності особи на основі здобутих знань і вмінь адекватно використовувати засвоєний репертуар стратегій. Ідеться про різні стратегії: комунікативні (вербальні й невербальні), навчальні, стратегії планування, цілепокладання тощо. Стратегічну компетентність окреслюють також як здатність особистості визначати мету своєї професійної й навчальної діяльності, планувати цю діяльність, для досягнення будь-якої мети, реалізовувати сплановані дії та оцінювати результат власної діяльності. Зібраний і проаналізований фактичний матеріал дає змогу стверджувати, що спосіб організації та зміст практичних занять із правових дисциплін на юридичних факультетах у французьких університетах спрямований на логічне й поетапне формування стратегічної компетентності в усіх її аспектах. Більшість юридичних факультетів Франції в стратегічних планах віддають

належне підтримці трансформації системи освіти й педагогічним інноваціям через упровадження активних методів навчання, спільних проектів і сприяння академічній мобільності. Освітні програми створюються з урахуванням компетентнісного підходу. Окрім традиційних методів навчання, велика увага також приділяється колаборативним методам роботи: реалізації проектів, робочим групам, «Місяцям компетентностей» навчальним поїздкам, «Дням ознайомлення» тощо [25; 26; 27; 28; 29]. Однак, основними формами організації занять на першому освітньому циклі Licence (L1, L2, L3) усе ж є лекції (cours magistral, CM), практичні заняття (Travaux dirigés, TD) та методичні конференції (conférence de méthode, CdM). На другому освітньому циклі Master (M1, M2) кількість лекційних занять значно зменшується, а практичні заняття набувають інших форм, властивих саме для навчання в галузі міжнародного права, оскільки саме на цьому рівні відбувається вузька професійна спеціалізація.

Лекції (cours magistral, CM) досі є основним складником французької університетської педагогічної моделі. Така форма організації навчання наявна на всіх факультетах, не тільки юридичних, й охоплює щороку 1,5 мільйона студентів різних закладів вищої освіти [18, с. 16]. Лекційні курси завжди становили основу юридичної освіти. Незважаючи на послідовні реформи, що свідчать про її адаптацію до процесу еволюції самого суспільства, і процеси модернізації, юридичні факультети зберігають матрицю навчання та традиційну юридичну культуру, успадковану ще з XIX століття. Разом із тим, попри процес диверсифікації дисциплін, що відбувся завдяки освітнім реформам, успадковане з минулого ядро основних дисциплін зберігається, а навколо нього будується коло нових. Так сталося з упровадженням практичних занять спочатку у формі факультативних занять у 1922 році, а згодом на законодавчому рівні у формі обов'язкових практичних занять у 1954 році [13, с. 112]. Ідея впровадження меншої кількості лекційних курсів і заклик до більшої інтерактивності й динамізації освітнього процесу у Франції не є новим. Уже в 1968 році в промові в Національній асамблеї Едгар Фор, тодішній міністр освіти Франції, закликав викладачів зменшити кількість лекційних курсів і збільшити кількість активних методів навчання, тобто індивідуальних і колективних досліджень, дискусій, діалогів, спроможних розвинути такі компетенції, як пізнання, міркування й уміння висловлюватися [14, с. 4].

Практичні заняття (Travaux dirigés, TD) доповнюють найважливіші лекційні курси в приблизному співвідношенні 1 до 2: лекційний курс на 36 год. супроводжується 15 год. практичних занять [25; 26; 27; 28; 29]. Вони мають велике значення для успішного навчання на юридичних факультетах.

тетях, оскільки дають змогу вивчати конкретні й практичні аспекти певних фундаментальних питань і навчатися засвоєння методології юридичних вправ у невеликих групах. Практичні заняття з права в університетах Франції – це заняття в аудиторіях, розраховані на групи студентів з 30 осіб тривалістю 1 год. 30 хв. Упродовж семестру зазвичай відбувається 10 занять на 10 тем, одне з яких відводиться на письмовий залік (*galops d'essai*). На відміну від лекцій, практичні заняття є обов'язковими для відвідування, студент може пропустити максимум 2 заняття з поважної причини. Бали, отримані на практичних заняттях, становлять 50% оцінки на іспиті й складаються з таких завдань: домашні завдання, письмові опитування або письмові заліки, усні опитування. Деякі практичні заняття мають фіксовані теми або присвячені специфічним завданням: вступне (перше) практичне заняття на 1-му році L1, опитування або письмові заліки, дебати та/або судові промови/виступи; пояснення щодо оцінювання на іспитах. Юридична методологія у Франції має свої особливості, тому в непідготовлених випускників середніх загальноосвітніх шкіл виникають певні труднощі з розумінням завдань практичних занять. Для подолання таких труднощів на першому курсі проводяться методичні конференції (*conférence de méthode, CdM*). Вони спрямовані на засвоєння фундаментальних знань, словникового запасу, набуття навичок опрацювання юридичних і політичних текстів, уміння осмислити, проаналізувати та представити конкретну тему, вивчення методології через виконання вправ як в аудиторії, так і самостійно. На початку курсу студенти отримують у паперовому або електронному вигляді збірник документів (*fascicule/plaquette de TD*), підготовлений викладачем, відповідальним за проведення практичних занять, що містить теми/види занять, завдання, і документи для опрацювання й аналізу [20, с. 15]. Існують такі види завдань на практичних заняттях з права, які представлені в програмах за логічним принципом «від простого до складнішого»:

- створення картки постанови (*fiche d'arrêt*);
- коментар постанови (*commentaire d'arrêt*);
- написання юридичного есе (*dissertation juridique*);
- розгляд практичного випадку (*cas pratique*).

Стратегії й тактики усного висловлювання відпрацьовуються під час майстерень з правового міркування, навчальних судових процесів і конкурсів судових промов.

Створення **картки постанови (*fiche d'arrêt*)** є базовою тренувальною вправою, що використовується на першому році навчання на факультетах права Франції й має на меті відпрацювати в студентів навички написання юридичних документів, які вимагають точності й ретельності. Це письмо-

вий аналітико-синтетичний документ, що резюмує в хронологічному порядку основні елементи постанови: резюмує важливих фактів, резюмує процедури, проблематики та рішення. Під час написання здійснюється аналіз реальних постанов судових юрисдикцій. Такі вправи дають студентам змогу розвинути стратегії розуміння, чому те, а не інше рішення прийняте певною інстанцією, і вимагають володіння юридичною методологією. Якщо картка добре укладена, вона допомагає виявити основні елементи судових постанов, запам'ятати основний перебіг справи, що є ефективним під час усного обговорення постанови в процесі практичного заняття чи самостійного повторення та слугує основою для наступної, складнішої, вправи – написання **коментаря постанови (*le commentaire d'arrêt*)**. Коментар до судової постанови – це юридична вправа, що полягає в тестуванні можливостей студента аналізувати постанову чи рішення суду, застосовуючи певну методологію. Студент повинен представити, пояснити й прокоментувати/критикувати постанову, базуючись на наявних у нього теоретичних знаннях із дисципліни. Метою написання коментаря постанови як навчальної вправи є формування в студентів навичок аргументації, поглиблення знань юридичної термінології та розширення юридичного словника, уміння застосовувати вже набуті теоретичні знання й практичні навички, знання, удосконалення стратегій організації тексту шляхом укладання плану та застосування відповідних мовних кліше. Як і більшість завдань на практичних заняттях з права, коментар постанови має чітку форму, дотримання якої оцінюється під час перевірки письмових робіт.

Розгляд **практичного випадку (*cas pratique*)** – це один із методів юридичного навчання, що полягає в наданні студенту для опрацювання реальної ситуації, у якій наявні кілька юридичних проблем, які повинні бути вирішені методом силіогізму, міркування, що складається з трьох простих атрибутивних висловлювань: двох засновків та одного висновку. Мета таких вправ полягає у формуванні в студентів уміння виявити та сформулювати юридичні проблеми, приховані за численними фактами, надати юридичну відповідь і зробити відповідні висновки, організовуючи свої ідеї якомога чіткіше й мобілізувавши наявні знання. У такому методі навчання відображається широко застосований і в інших країнах, зокрема США, метод кейсів, що вперше запроваджено в 70-х роках XIX ст. в Гарвардському університеті професором Лангделлом, є стандартною та провідною дидактичною формою викладання права в американських юридичних навчальних закладах [1, с. 66]. Цінність цієї методики, на думку автора, полягає в тому, що вона поєднує право (правові норми) і фактичні ситуації, сприяючи запам'ятовуванню та розвитку вміння дедуктивної аргументації, уможливорює

самостійне розкриття певних правових принципів, норм, інших істотних чинників, які зумовили прийняття того чи іншого судового рішення [1, с. 66].

Юридичне есе (dissertation juridique) – це юридична вправа, яка полягає в наданні студенту теми для подальшого виявлення юридичної проблематики, на яку йому доведеться відповісти, використовуючи метод аргументації (міркування повинні бути логічними та правовими) та специфічного упорядкування есе (форма письма не довільна, студент повинен поважати чіткі правила). Студент має аргументовано продемонструвати ґрунтовну особисту рефлексію на задану тему з метою відстояти власну точку зору. Юридичне есе не полягає у фактичній перевірці знань з курсу, засвоєних напам'ять. Написання такої письмової роботи потребує організації знань із цієї дисципліни й вимагає особистої рефлексії, адже хороший юрист – це юрист, котрий уміє думати. Під час виконання юридичного есе студенти покликані активізувати наявні теоретичні знання та успішно застосувати стратегії розуміння текстів, групування й сортування основних і другорядних ідей, укладання плану, аргументації, успішного використання прикладів та ілюстрацій. Особлива увага приділяється орфографії, граматиці, лексиці, реєстру мовлення, оскільки це підсумкова вправа, яка вимагає наявності сформованої граматичної компетенції.

Далі з'ясуємо змістові особливості практичних занять на другому циклі Master (M1 та M2). Навчання на рівні Master відбувається в малих групах зі студентами з високим рівнем знань. Частка лекційних курсів зменшується, потреба у взаємодії між студентами та викладачем зростає. Практичні заняття мають різні організаційні форми, такі як семінари, юридичні клініки, навчальні судові процеси з міжнародного, європейського права, права прав людини, симуляції міжнародних переговорів, майстерні з наукових досліджень. Семінари є дуже інтерактивним завдяки невеликій кількості студентів у групі. Студенти працюють із базою документів, наданих викладачем або знайдених самими студентами в рамках їхньої дослідницької діяльності. Заняття відбувається в невеликих аудиторних приміщеннях і в групах до 30 осіб. Невелика кількість студентів у групі зумовлена процесом ретельного відбору (розгляд особливої справи, академічної успішності, самостійної та громадської роботи) під час вступу в магістратуру. Разом із тим відбувається також і процес «природного відбору» трьома попередніми роками навчання на першому циклі Licence (L1, L2, L3), тобто на цьому етапі залишаються лише найсильніші й найбільш умотивовані [18, с. 31]. За свідченнями викладачів, така ситуація відображається в такій навчальній ситуації: зазвичай студенти мають живий розум, майже сформовану комунікативну компетентність,

розвинуті навички критичного мислення, правового міркування, автономність у навчанні тощо [18, с. 32]. Викладач виступає в ролі провідника від одного питання до іншого, відповіді на які знаходяться доволі швидко. Таке навчання завжди має форму діалогу, тобто відбувається на межі власне викладання в суворому розумінні цього поняття й наукових досліджень. Оскільки питання, які розглядаються під час семінарів, не досліджені повністю, а відповіді демонструють додаткові шляхи для досліджень, часто такі навчальні дискусії дають нові ідеї для наукових пошуків самих викладачів [18; 31]. Одним із методів, що сприяють підвищенню рівня інтерактивності й залученості студентів і застосовуються під час семінарів у магістратурі з міжнародного права, є метод перевернутого класу (англ. *flipped classroom*, фр. *classe inversée*). Цей метод перевертає природу навчальної діяльності в аудиторії та вдома: оскільки студенти зобов'язані попередньо опрацювати навчальні матеріали, активності в аудиторії (вправи, практичні завдання, симуляції тощо) стають більш конкретними та практичними. Викладач більше не передає вертикально нові знання, а допомагає студентам у розумінні важливих понять і має більше часу для надання консультацій. Як наслідок, відводиться більше часу попередній підготовчій індивідуальній і колективній студентській роботі. Студенти повинні «вивчити урок» до того, як вони прийдуть на семінар і зустрінуться з викладачем [18, с. 31]. Коли група зустрічається в аудиторії, викладач має можливість активізувати навчальний процес, використовуючи рольові ігри, симуляції захисних промов у суді чи ведення переговорів, представлення юридичної аргументації. Для цього йому необхідно попередньо наголосити на важливих правових аспектах, щодо яких студенти повинні провести дослідження. Групи поділяються на дві-три підгрупи, які працюють одна проти одної, оцінюють, судять, що приносить ще більший виклик у такі вправи [18, с. 31]. Ефективність такого методу під час семінарів безпосередньо залежить від якості відбору матеріалу та передпедагогічної підготовки викладачем «педагогічної капсули» (фр. *capsule pédagogique*): наукові статті або публікації в медіа, що є зрозумілими й доступними для студентів, сторінки блогів, коротке автентичне відео або коротке відео, спеціально створене самим викладачем для студентів. Мета цього методу полягає в посиленні залученості студентів у навчальний процес і підвищенні так якості навчання.

Водночас на юридичних факультетах Франції широко використовується метод клінічного викладання права, що народився в Сполучених Штатах у ХХ столітті як реакція на передачу юридичних знань, що вважаються занадто теоретичними [22, с. 37]. Так само, як було б важко уявити, що

студент-медик не отримує жодної практичної підготовки в рамках навчання, прихильники клінічного викладання права вважають, що будь-який студент юридичного факультету повинен зустрітися з практикою вже протягом свого навчання в університеті. Юридична клініка або клінічне викладання права – це метод викладання права шляхом надання студентам юридичної роботи на службі загальних інтересів. Давно встановлений у США феномен юридичних клінік швидко поширюється в Європі й, зокрема, у Франції. Юридична клініка допомагає студентам вийти за межі університету, мати контакт із практиками права, створювати професійну мережу, а також працювати над конкретними, реальними випадками, що дає змогу застосувати ті знання й уміння, що вони отримали протягом навчання на лекційних і практичних заняттях. Клінічне навчання є поєднанням індивідуальної освітньої траєкторії студента із соціальною активністю й відбувається на практичних випадках [23, с. 37]. Застосування цього методу дає університету змогу бути відкритим до громадянського суспільства й ідентифікувати потреби, над якими студенти повинні працювати. Для студентів юридична клініка є першою можливістю професійного досвіду, оскільки саме під час клінічного навчання вони можуть застосовувати набуті юридичні компетенції та теоретичні знання й здобувати нові, працюючи з практичними випадками. У межах роботи юридичної клініки студенти працюють над реальними справами, які, наприклад, будуть розглядатися в суді, чи співпрацюють із громадськими організаціями, що дає їм можливість зрозуміти юридичну проблематику в різних вимірах, зокрема міждисциплінарно. Метод клінічного навчання підвищує рівень умотивованості студентів, що призводить до кращих результатів, ніж у процесі класичного навчання. Юридичні клініки мають також громадянську функцію, оскільки студенти міжнародного права працюють зі справами біженців, жертв міжнародних злочинів або справами, котрі будуть розглядатися в Європейському суді з прав людини чи Міжнародному суді ООН. На відміну від навчальних судових процесів, студенти працюють із реальними справами, тому відчують реальну відповідальність. Якщо робота зроблена недостатньо добре, студенти часто погоджуються працювати додатково над покращеннями матеріалів справи до їх подачі до судів. Мережа франкомовних юридичних клінік складається з близько 50 юридичних клінік, 30 із них діють в університетах Франції [25; 26; 27; 28; 29].

Висновки. Отже, нами розглянуто змістові особливості формування стратегічної компетентності майбутніх юристів-міжнародників в університетах Франції на практичних заняттях із правових дисциплін. Сконцентровано увагу на активних та інноваційних методах навчання й вправах, характерних для французької юридичної методології. Розкрито

специфічні підходи в освітньому процесі, указано на позитивні тенденції в підготовці юристів-міжнародників. Подальший напрям досліджень убачаємо в розробленні рекомендацій для вітчизняної системи юридичної освіти в напрямі підготовки майбутніх юристів-міжнародників із використанням зазначених навчальних методів і юридичних вправ в освітньому процесі.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Бігун В.С. Юридична професія та освіта. Досвід США у порівняльній перспективі. Київ : Видавнича організація «Юстініан», 2006. 272 с.
2. Бочарова О.А. Модернізація вищої школи у сучасній Франції : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Київ : Ін-т вищ. освіти АПН України, 2006. 20 с.
3. Вульфсон Б.Л. Педагогическая мысль в современной Франции. Москва : Педагогика, 1983. 183 с.
4. Козак Л.В. Особливості університетської освіти Франції. *Освітологічний дискурс*. 2017. № 1–2. С. 96–105. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/osdys_2017_1-2_10 (дата звернення: 11.04.2020).
5. Корсак К. Система освіти Франції: цілі, структура, досягнення і проблеми. *Вища освіта України*. 2001. № 2. С. 91–102.
6. Зязюн Л.І. Радикалізм педагогічних рефлексій в освітньо-виховній системі Франції. *Філософія освіти. Науковий часопис*. Київ : Майстер-клас, 2006. № 2 (4). С. 277–288.
7. Хміль О. Особливості системи вищої освіти у Франції. *Молодь і ринок*. 2010. № 9 (68). С. 95–99.
8. Шаповалова Л.В. Реформування змісту університетської освіти сучасної Франції : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Кіровоград : Кіровоград. держ. пед. ун-т ім. В. Винниченка, 2008. 20 с.
9. Auduc J.L., BayardPierlot J. Le système éducatif français. Paris : CRDP. Académie de Créteil, 2000. 192 p.
10. Bayen M. Histoire des universités. Paris : Presse universitaire de France, 1973. 126 p.
11. Bienaymé A. L'enseignement supérieur et l'idée d'université. Paris : Economica, 1986. 328 p.
12. Bru M. Les méthodes en pédagogie. Que sais-je. Paris : Presses Universitaires de France, 2006. 128 p.
13. Chevallier J. L'enseignement du droit en question. Administration et politique: une pensée critique et sans frontières. Grenoble : Presses universitaires de Grenoble, 2009. P. 111–120.
14. Collas A. La classe résiste magistralement. Le Monde. URL: https://www.lemonde.fr/education/article/2014/08/28/la-classe-resiste-magistralement_4478529_1473685.html (дата звернення: 13.04.2020).
15. Coutron L. Pédagogie judiciaire et application des droits communautaire et européen. Paris : Éditions Emile Bruylant, 2012. 320 p.
16. De Luget A., Flores-Lonjou M., Laronde-Clérac C. Quelle pédagogie pour l'étudiant juriste? Expérimentations, modélisations, circulation. Bruxelles : Bruylant, 2012. 434 p.
17. De Theux A. Précis de méthodologie juridique: Les sources documentaires du droit. Bruxelles :

Publication des facultés Universitaires Saint-Louis, 2000. 745 p.

18. Dondero B. Droit 2.0. Apprendre et pratiquer le droit au XXIe siècle. Paris : LGDJ, Lextenso éditions, 2015. 509 p.

19. Duguet A., Morlaix S. Les pratiques pédagogiques des enseignants universitaires : Quelle variété pour quelle efficacité? *Questions Vives*. 2006. № 6.(18). P. 93–110.

20. Fulchiron H. Travaux dirigés. Droit international privé. Paris : LexisNexis, 2013. 292 p.

21. Le Bofert G. Ingénierie et évaluation des compétences. Paris : Éditions d'organisation, 2004. 563 p.

22. Poillot E. L'enseignement clinique du droit. Expériences croisées et perspective pratique. Luxembourg : Édition Larcier, 2014. 220 p.

23. Sullivan É. Compte rendu de Xavier Aurey (dir.), Les cliniques juridiques, Les Cahiers de droit. Caen : Presses universitaires de Caen, 2015. 240 p.

24. 76 Recommandations pour l'enseignement du droit, веб-сайт. URL: <http://www.afsp.mshparis.fr/observatoire/metiers/rapport2007enseigndroit.pdf> (дата звернення: 13.04.2020).

25. Університет Париж I Пантеон – Сорбонна : веб-сайт. URL: <https://www.pantheonsorbonne.fr> (дата звернення: 10.04.2020).

26. Університет Париж 2 Пантеон-Асас : веб-сайт. URL: <https://www.u-paris2.fr> (дата звернення: 12.04.2020).

27. Університет Екс-Марсель : веб-сайт. URL: <https://www.univ-amu.fr/> (дата звернення: 12.04.2020).

28. Університет Сержі-Понтуаз : веб-сайт. URL: <https://www.u-cergy.fr> (дата звернення: 13.04.2020).

29. Університет Версаль Сен-Кентен : веб-сайт. URL: <http://www.uvsq.fr/welcome-to-uvsq-406434.kjsp> (дата звернення: 23.02.2020).